

Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací (modelu D. O. S. A.)

ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

DALIBOR HOLDA

Ústav sociálních výzkumů mládeže a výchovného poradenství, Praha

Prvním a prvořadým záměrem výzkumu hodnotových orientací je získání obrazu společnosti z hlediska nejvýznamnějších a preferovaných hodnot, z hlediska jejich saturace, šancí a aspirací, které se na ně váží. Model D.O.S.A. je instrumentální složkou tohoto záměru. V této funkci je uveden a informativně popsán již dříve uveřejněnou statí I. Fišery a J. Vlášila: *Výzkum hodnotových orientací a model D.O.S.A.* (Nepokládáme za nezbytné opakovat výchozí teoretické a metodologické teze výzkumu, rozvedené ve zmíněném článku, i když v následujícím kontextu nabývají poněkud odlišných funkcí.)

Druhým, ale ne druhořadým záměrem výzkumu hodnotových orientací je výzkoušení a ověření globálních i specifických, metodologických i technických směrů, postupů a operací. Jinak řečeno, verifikace a další rozpracování modelu D.O.S.A. V tomto aspektu nabývá na významu logické koncipování výzkumu jako celku i jeho jednotlivých etap, hledání technických variant pro šetření v terénu i pro zpracování výsledků, empirické ověřování a modifikace postupů a sledování zpětných vazeb. Souvisí to:

- a) s řešením otázky adekvátnosti zvolených postupů vzhledem k výchozím tezím a hypotézám a se zajištěním vnitřní metodologické konzistence výzkumu;
- b) s problémy míry validního odrazu skutečnosti v pojmových kategoriích a s obtížemi validního zjišťování postojů;
- c) se zajištěním ekvivalence při rozhodování o použití alternativních a náhradních technik v případě praktických a organizačních překážek.

„Problematičnost“ problémů je úměrná komplikovanosti předmětu výzkumu. Čtyřdimenzionálně pojatá komplexní hodnotová orientace je pojmovou i metodologickou křížovatkou, do níž ústí rozhodně více než čtyři proudy přístupů, definicí a interpretací. A jedním z nejobtížnějších úkolů

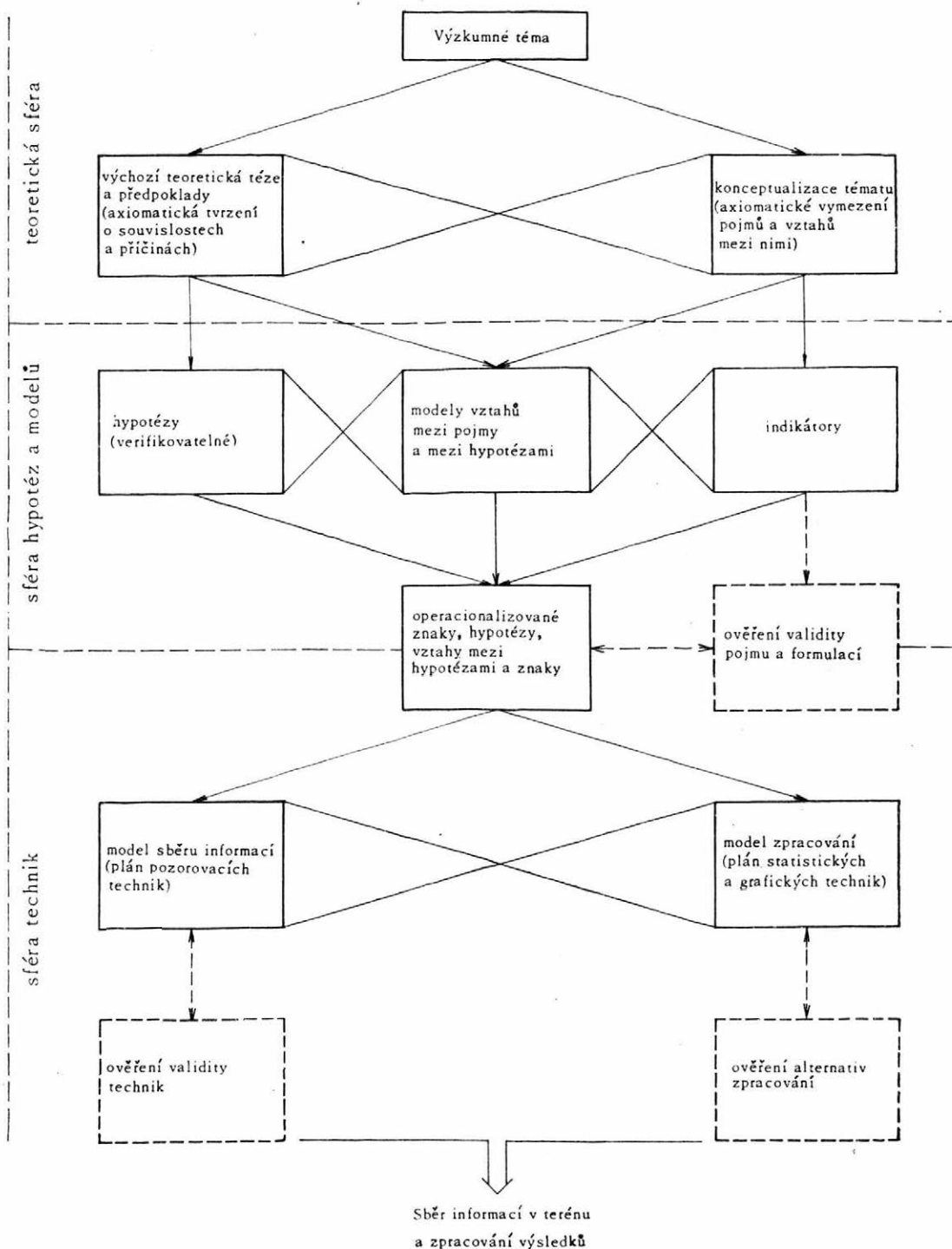
je nalezení spojníc mezi sociologickou úrovní, která je pro nás dominantní, ale neizolovatelná, a úrovní sociálně psychologickou (event. obecně psychologickou), která představuje motivační zázemí a kontextuální proměnnou a někde i validizační kritérium.

I. Metodologie přípravné fáze výzkumu

Metodologické problémy celého výzkumu a také všechny apriorně zjistitelné realizační obtíže se koncentrují v přípravné fázi. Tato fáze je v podstatě řadou rozhodovacích procesů. Jejich složitost a závažnost je tím větší, čím úplnější a zároveň obecnější obraz skutečnosti chceme získat. Tento pozitivní dialektický požadavek implikuje své vlastní meze. Při necitlivém současném zesilování obou nároků může dojít k předimenzování vnitřní tenze tématu a k rozpadu výzkumného záměru.

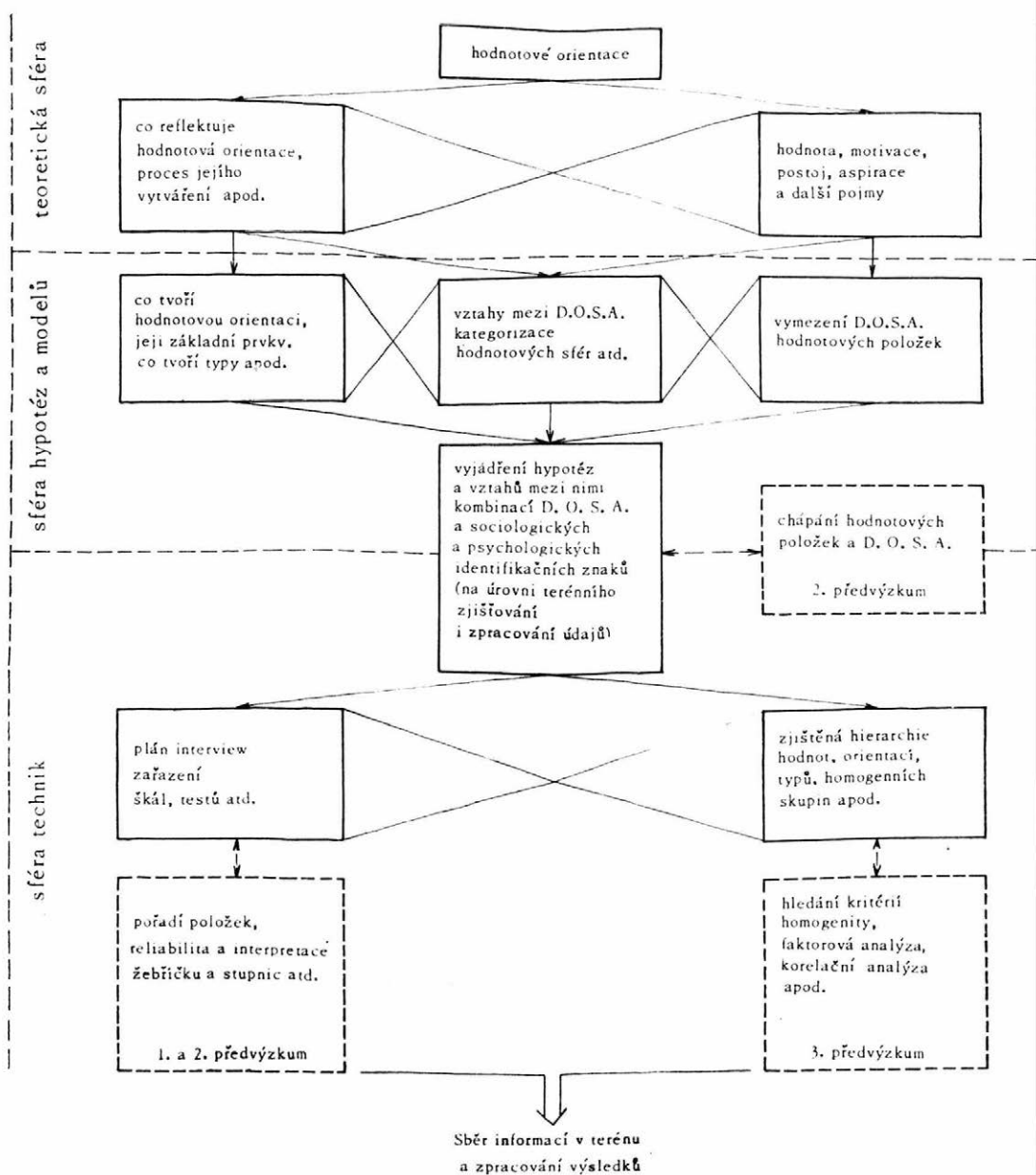
Právě tomuto nebezpečí jsme se snažili vyhnout při koncipování výzkumu hodnotových orientací. Soubor stránek skutečností a situací, který zkoumáme jako „svět hodnot“, implikující možnosti orientací a postojů příznačných pro jedince jak v jejich roli osobnosti, tak v roli členů sociálních skupin, je souborem širokým a rozmanitým v logickém i psychologickém smyslu. Je totalitní a zároveň mnohdimenzionální skutečností. Tato charakteristika je však jeho sociologickou a sociálně psychologickou přirozeností a nelze ji tedy eliminovat. Důsledná formalizace tématu by sice umožnila daleko snažší a reliabilnější aplikace technických postupů, ale přetrhala by spojnice s komplexnějším sociologickým přístupem ke skutečnosti. Proto jsme zvolili cestu dílčího a postupného pronikání do tématu, cestu řady předvýzkumů, permanentních teoretických a empirických verifikací; cestu, která by přitom umožňovala zachovat logickou konzistenci operací a postupů. Její první a samozřejmě ne zcela úplnou reflexí je přípravná fáze.

1. Logické schéma :

Obr. 1

2. Meritorní schéma:

Obr. 2

Logické a meritorní schéma přípravné fáze
 Přípravnou fázi tvoří teoretický a metodologický projekt výzkumu a ověřovací a validizační předvýzkumy. Stručnou informaci o stavbě projektu a orientaci v jeho náplni poskytnou následující schémata. Obě znázorňují tentýž postup rozhodovacích procesů v rámci přípravné fáze. „Logické schéma“ z hlediska metodologických požadavků na logickou úplnost a konzistent-

nost postupů, „meritorní schéma“ z hlediska splnění a obsahového naplnění požadavků logického schématu. Vzájemná vazba mezi oběma zobrazeními je tedy zároveň i kontrolní. Verbálně vyjádřené body schémat jsou uzlovými momenty rozhodovacího procesu, spojnice představují cesty a směry analýz. (Viz obr. 1 a obr. 2.)

II. Problémy redukce a operacionalizace

Existují reverzibilní problémy, promítající se nejen do průřezu přípravné fáze, ale do celého výzkumu. Zmíníme se jen o nejdůležitějším. O problému, který je počátečním metodologickým požadavkem a počáteční přítěží výzkumu, který však najde svůj odraz ve všech koncovkách výzkumu. Je to tematická, logická a technická redukce. Při omezených možnostech empirického zkoumání je nutná a účelná. Z hlediska teoretické úplnosti a preciznosti se však vždycky jeví jako nežádoucí. Představuje sérii metaproblémů, které se nicméně promítají do operacionalizace.

Všechny nosné pojmy tohoto výzkumu (hodnota, motivační hodnota, aspirace, hodnotová orientace, typ hodnotové orientace atd.) jsou zobecněnými stránkami či vlastnostmi skutečnosti. Při zkoumání verbálních postojů musí být suplovány termíny, z nichž každý sám o sobě představuje celou množinu významů. Jejich přiřaditelnost k té které vlastnosti skutečnosti je do značné míry dána tradicí vysvětlování pojmů. Souvisí však také s individuálními psychickými předpoklady komunikanta (respondenta) a s jeho informovaností a zkušeností. Vyplývá z toho nutnost dvojí významové redukce pojmů: teoreticko-logické a psychologicko-empirické. První byla provedena pomocí srovnávací analýzy různých teoretických studií hodnot a vyústila v „slovník hlavních pojmů výzkumu“ a v hypotetické vymezení vztahů mezi pojmy. Druhá se týká zejména verbální formulace tzv. hodnotových položek a vymezení jejich empirického obsahu, tj. pravděpodobného způsobu chápání a interpretace položek respondenty. Byla provedena jednak srovnávací analýzou referenčních výzkumů, jednak vlastními předvýzkumy. Uvedeme jen hlavní body koncepce a výsledků příslušného předvýzkumu, jehož hlavním cílem bylo zjistit, jaký obsah lidé přisuzují „hodnotovým položkám“, ověřit obsahové hypotézy a hypotézy o srovnatelnosti jejich chápání a konečně navrhnout redukční a formulační úpravy položek.

Výchozím pojmem předvýzkumu je „hodnotová položka“. Obecně je to symbolicky vyjádřený element životní situace člověka, který odpovídá určitým potřebám nebo jejich možnostem a který může být

cílem i interpretačním kritériem jednání (podrobněji viz zmíněný článek I. Fišery a J. Vlášila). Na počátku předvýzkumu představovaly konkrétní hodnotové položky seznam 63 předmětů, situací nebo kvalit, které má respondent hodnotit a k nimž má zaujímat postoje (seznam viz v témže článku).

Výchozí předpoklad předvýzkumu tvoří logické zjištění, že náplň všech položek je sice subjektivně modifikovatelná, položky se však liší větší nebo menší mírou pravděpodobnosti jejího stejného nebo alespoň srovnatelného chápání respondenty. Pravděpodobnost roste tam, kde se vyskytuje pojem označující nebo navazující na ustálenou normu chování nebo kulturní vzor. Snižuje se při větší variabilitě vzorů, při výrazné determinaci individuálně psychologickými činiteli a při časové, místní nebo sociální lokalizaci chápání. Srovnatelnost nelze předpokládat, pokud není pravděpodobné, že vzor je všeobecně znám a norma institucionalizována, nebo tam, kde chápání pojmu je příliš ovlivněno individuálními zážitky. Takto pojmaná srovnatelnost souvisí s psychologickou a společenskou stabilitou pojmu a s možností jeho operacionální objektivizace. Odráží se i ve znakové struktuře pojmů a ve vzájemné závislosti položek (analýza této stránky poslouží při interpretaci konečných výsledků výzkumu).

Z tohoto předpokladu je odvozeno dělení pojmů, vyskytujících se v položkách, do tří skupin podle míry srovnatelnosti jejich chápání. První skupina obsahuje relativně nejvíce srovnatelné pojmy, většinou materiální či spotřební hodnoty (auto, domek, chata, peníze apod.) nebo tradiční skutečnosti s ustáleným slovním vyjádřením (válka, stát, pracující žena apod.). Třetí skupinu tvoří naproti tomu pojmy, u nichž lze předpokládat maximálně diferencované chápání. Jde buď o vyjádření pocitu nebo citu (fyzická zdatnost, vzrušující život, láska, přátelství apod.), o neurčitou kvantifikaci kvality (dobrý, slušný, dostatečný, nějaký, vyhovující apod.) nebo o sloveso se subjektivně modifikovatelným významem (věřit, poznávat, budovat). Do prostřední „částečně srovnatelné“ skupiny byly zařazeny pojmy, v jejichž vnitřní struktuře lze najít několik málo znaků, na něž se bude pravděpodobně koncentrovat pozornost či představivost respondentů. Jde o ne zcela

tradiční, částečně vžitě skutečnosti a normy (např. moderně vybavená domácnost, demokratický stát, kulturní vyžití, všeobecné vzdělání apod.) a o pomocné termíny, jako je „mít“, „mít možnost“, „mít vliv“, jejichž význam se mění v uzavřeném prostoru položky s ohledem na navazující pojmy.

Podle stejného principu jako pojmy byly aproximativně roztrženy i celé položky. Náplň a hranice takto vzniklých tříd je výchozí pracovní hypotézou předvýzkumu. Pro její ověření bylo vybráno k empirickému zkoumání 25 hodnotových položek, z nichž většina spadá do hypotetické „střední třídy“ a část do třetí, nejméně srovnatelné skupiny. U položek „s částečně srovnatelným chápáním“ byly stanoveny a ověřovány i obsahové hypotézy. Použitá technika polostandardizovaného interview pracovala s kombinacemi přímých a nepřímých dotazů, někde doplněných výčtem znaků pojmu, předkládaným k souhlasu či nesouhlasu respondentům. Odpovědi byly verbálně analyzovány po stránce obsahové i formální a položky byly vzájemně srovnávány.

Analýza zkoumaných hodnotových položek obsahuje tyto body:

1. zjištění míry schopnosti a ochoty respondenta vyjádřit verbálně svou představu o položce nebo pojmu;
2. kategorizace obsahu položky, srovnání předpokládaného a zjištěného obsahu a navržení alternativních formulací položky;
3. zjištění obsahových souvislostí s jinými položkami;
4. zjištění míry obecnosti – konkrétnosti a myšlenkové bohatosti a konzistence respondentovy představy o položce;
5. rekonstrukce pravděpodobných modifikací zjišťovacích otázek respondenty v důsledku jejich přehlédnutí některého výrazu pro obtížnost otázky, přílišnou obecnost pojmu, jeho emocionální působení, vyvoláváním sociální desiderability apod.
6. homogenita chápání položky u různých sociálních skupin (kritéria: věk, pohlaví, vzdělání, povolání, typ bydliště) a u inteligenčních skupin (třídění podle testu „schopnosti logického porozumění“).

Ze srovnání výsledků analýzy jednotlivých položek byl vyvozen také návrh na vypuštění, sloučení a přeformulování hodnotových položek. Návrh přihlíží ke třem teoreticko-technickým požadavkům:

- a) směřovat ke snížení počtu položek bez podstatného zúžení náplně původního seznamu,
- b) zajistit, aby se položky navzájem minimálně obsahově překrývaly (pro umožnění statistického zpracování a jednoznačné interpretace výsledků výzkumu),
- c) upravit formulace položek s ohledem na způsoby vyjadřování respondentů.

Redukční analýza položek byla a bude doplněna ještě dalšími operacemi a postupy souvisejícími s hodnocením „důležitosti“ položek (jsou naznačeny nebo popsány ve třetí kapitole).

Problémy redukce se výrazně promítají také do procesu volby identifikačních znaků a do operacionalizace hypotéz.

Při stanovení identifikačních znaků bylo přihlíženo zejména k těmto skutečnostem:

– Vzhledem k převaze sociologické dimenze tohoto výzkumu jsou sociologické znaky primárními a také nejčetnějšími znaky. (Neuvádíme jejich seznam a interpretaci, protože přesahuje rámec tohoto článku). Při značné šíři a variabilitě společenského kontextu hodnot by však precizní šetření vyžadovalo příliš obsáhlý výčet znaků, pro náš výzkum neúnosný. Přijatá varianta výběru znaků se soustřeďuje na zajištění verifikace hypotéz výzkumu a částečně na umožnění rozvíjení nových interpretačních kritérií, impulsů pro navazující etapy výzkumu životního stylu.

– Sociologicky diferencujícími faktory hodnotové orientace jsou i velmi složité, kombinované znaky, např. status, rodinné prostředí apod., které by vyžadovaly rozsáhlá samostatná šetření. Byly proto nahrazeny zástupnými redukovanými znaky, které jsou funkční pro náš výzkum, ale nečiní si nároky na obecnou platnost.

– Charakter tématu výzkumu nedovoluje opomenout psychologické dimenze prostředí. To však vyžaduje zjišťování mnoha psychologických proměnných. Výsledkem redukce tohoto požadavku je zařazení několika testů (na míru sociální desiderability, sílu superega, míru emocionální stability, kognitivní porozumění, extroverzi

a introverzi, radikalismus a konzervatismus).

Operacionalizace hypotéz představuje velký komplex problémů. Naznačíme pouze některé, tak jak vyplynuly ze tří typů hypotéz, formulovaných a operacionalizovaných v našem výzkumu:

— Především je to otázka hypotéz zatím neverifikovatelných, které nicméně vstupují do výzkumu v podobě základních tezí, axiomatických tvrzení, teoretických vymezení pojmů apod. Naši snahou bylo unifikovat je a podepřít je teoretickým zdůvodněním nebo referencí na cizí výzkumy.

— Dále jde o problém úplnosti verifikace některých hypotéz obecnějšího charakteru. V empirickém výzkumu lze testovat pouze tzv. existenční hypotézy, tj. časově a místně lokalizovaná tvrzení. I když si uvědomujeme, že sociologickou komplexnost nelze zcela nahradit pluralitou osob a že naše identifikační znaky nepředstavují úplný komplex kontextuálních proměnných, volíme jako optimální pro tento výzkum statistickou proceduru, které se běžně používá k překlenutí problému ekologické reprezentativnosti a která umožňuje hypotetické sociální strukturování populace a může v určité etapě sociologického zkoumání substituovat reálnou existenci společenských skupin. Latentní proměnné hodnocení a postojů, které mají zejména motivační charakter a pravděpodobně indikují reálnou strukturu, chceme zkoumat jinými metodami, např. hloubkovými rozhovory, po ukončení tohoto extenzivního šetření. Kombinace různých, postupně realizovaných přístupů ke zkoumání hodnotové orientace zajistí maximální možnou míru obecnosti a minimální ztrátu na hloubce i rozsahu tématu.

— Proces operacionalizace většiny našich hypotéz je vícestupňový. Každý stupeň je spojen s rozhodováním o směru zjišťování, o výběru znaků, operací pro sběr údajů a jejich zpracování. Systém těchto redukcí se řídí také možnostmi nástrojů terénního zkoumání, možnostmi vedení interview, škálování, technik statistického popisu a analýz. (Komplex těchto otázek je obsahem následující kapitoly.)

Problém redukce, i když v poněkud jiné rovině, jsme řešili i při hledání způsobu výběru souboru respondentů pro naše šetření. Kromě charakteru statistické proce-

dury a rozsahu i struktury populace bylo nutno vzít v úvahu požadavky na interpretaci a technicko-ekonomická omezení. Proto jsme upustili od oblastního proporcionálního výběru, který jako zlepšený prostý náhodný výběr by vyhovoval nejlépe, ale narážel na praktické obtíže získání opory výběru. Kvótní výběr, který bude pravděpodobně použit, je méně adekvátní typu našeho výzkumu, ale bude realizovatelnějším postupem, navíc vyzkoušeným v Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV.

III. Techniky sběru a zpracování informací

Empirické zkoumání hodnot a hodnotových orientací bylo dosud především doménou psychologie. Sociologický pohled do jisté míry přináší jednak marketingové techniky, jednak aplikace psychologických postupů na větší populace. První přístup poskytuje sice standardizované postupy, omezené však na úzký a specifický okruh hodnot. Druhý přístup postrádá aspekt integrity jedince a sociálního prostředí. *Přehled technik používaných ke zjišťování hodnotové orientace*, který byl vypracován v rámci přípravné fáze našeho výzkumu, ukazuje, že většina používaných postupů — ať jde o analýzu statistik cestovních kanceláří, zábavních podniků, knihoven apod., nebo o pozorování chování mládeže ve školách a v internátech nebo o celé případové studie — se vyznačuje výrazným zúžením informační sféry a absencí sociologického hlediska. Analýzy deníků, dopisů, žádostí, literárních prací a autobiografií, které umožňují značně široký i hluboký záběr hodnot, jsou nereprezentativní a netypické.

Zvolili jsme vyprovokované zkoumání pomocí standardizovaného interview a rozhodli jsme se zjišťovat orientaci k předem vymezeným hodnotám. Tento přístup umožňuje regulaci šířky a hloubky zkoumání a reprezentativnosti výběru populace. Z dříve používaných postupů se nejvíce blíží verbálnímu „katalogům“ hodnot nebo situací. Katalogy však sloužily pouze jako pomůcka k volbě, k výběru hodnot. Neumožňovaly kvalitativní diferenciaci postojů k hodnocené skutečnosti. Model D.O.S.A. zkoumá čtyři typy postojů, čtyři aspekty každé hodnoty. Každý aspekt má určitý prostor kvantifikace, daný žebříkem nebo stupnicí. Spojení kvalitativní-

ho a kvantitativního přístupu v reprezentativním šetření je sociologicky adekvátní, i když implikuje některé technické obtíže.

V zásadě jde o otázku validity přímého zjišťování verbálních postojů, která se rozpadá do řady dílčích problémů. Validizace pomocí pozorování chování v situacích navazujících na zjišťované postoje ke zjišťovaným hodnotám je u tématicky a populačně extenzivního šetření neproveditelná. Navíc nelze předpokládat adekvátní volbu situace a eliminaci časového faktoru. Proto nezbývá než omezit se na verbální stránku postojů a snažit se zajistit jejich maximální relevantnost. Běžné záruky, jako je nesugestivní stavba interview, nesugestivní tazatel, slib anonymity apod., čelí pouze úmyslné, respondentem uvědomované neupřímnosti. V našem případě přichází však v úvahu i značná pravděpodobnost bezděčných zkreslení postojů v důsledku nepochopení termínu, nepochopení předpisu jak manipulovat s položkou v rámci stupnice, v důsledku psychologické projekce, touhy jevit se v sociálně lepším světle apod. Tyto vlivy se snažíme eliminovat jednak výše popsanou empirickou verifikací použitých termínů a formulací, jednak baterií psychologických testů, které mají v tomto kontextu kontrolní úlohu (zejména zjišťování schopnosti logického porozumění a skóre lži) a jednak ověřováním a validizováním žebříku a stupnic.

Všechny tyto problémy souvisí zároveň s vysokou standardizací technických postupů a operací. Požadavek standardizace vyplývá z nároků statistických technik zpracování informací. Nebezpečí, že vymezený prostor odpovědí představuje nepřiměřenou redukci skutečnosti nebo že se s hledanou skutečností překrývá jen částečně, nepřichází v úvahu pouze u seznamu hodnotových položek (kde je záměrně odstraňováno psychologickými testy a korekcemi podle výsledků předvýzkumu chápání obsahu položek), ale také a hlavně při konstrukci žebříků důležitosti a stupnic očekávání, spokojenosti a aspirací do budoucna.

Konstrukce žebříku a stupnic

Pro zjišťování míry důležitosti hodnotových položek byl původně zvolen systém jejich umísťování na jednostranném žebříčku proto, že nelze předpokládat záporné

hodnocení položek, (záměrný výběr pouze „kladných“ položek vyplývá z teoretické koncepce výzkumu – viz výše citovaný článek), že žebřík umožňuje dostatečně jemnou diferenciaci postojů a jejich kvantifikaci a že je názornou a jednoduchou pomůckou. Dosud provedené předvýzkumy tyto důvody potvrdily. Nedořešeným problémem zůstává stanovení dostatečného počtu stupňů žebříku, který by odpovídal respondentově průměrné a přirozené schopnosti diferenciaci a současně zajišťoval stejný a jednoznačně interpretovatelný způsob manipulace s jednotlivými položkami na žebříku. To souvisí také se stabilizací vertikální polohy žebříku, se standardizací vzdáleností mezi jednotlivými stupni, s interpretací krajních stupňů, středního stupně apod. Část těchto problémů byla zkoumána v dosavadních předvýzkumech, zbývající budou ještě ověřeny. Uvedeme jen některé prozatímní výsledky:

Apriorně byl vymezen a použit deseti-stupňový žebřík. Jeho reliabilita byla zjišťována dvojím způsobem:

1. srovnáním výsledků dvou předvýzkumů se srovnatelné vybranými vzorky populace. Protože nebylo možno provést šetření dostatečně reprezentativní a postihnout vliv časového faktoru, nelze vyvozovat exaktní a obecné závěry. Přesto pokus splnil svůj účel. Výsledky srovnání signalizují spíš závislost stability měření na typu hodnotových položek než na nástroji zjišťování. V průměru nejstabilnější výsledky hodnocení na žebříku vykazuje sféra „mezilidských vztahů“, sféra „volného času“, „rodinných hodnot“ a „vzdělání“. Relativně nejlabilnější je sféra „víry“ (časový faktor způsobuje vzrůst průměrného hodnocení) a sféra „společenských hodnot“ (vliv času působil na pokles hodnocení).
2. V rámci jednoho z předvýzkumů byl zkoumán vliv inverze seznamu položek (při předkládání respondentovi) na stabilitu hodnocení.

Položky byly označeny čísly 1–65 (zde bylo použito původního širšího seznamu položek). Polovině vzorku byly předkládány v pořadí od 1 do 65 (tj. psychologicky optimální řazení), druhé polovině byly čteny v pořadí opačném, od 65 do 1. Pro každé z obou měření bylo sestaveno pořá-

di podle průměrného hodnocení položek. Kromě toho byly vypočteny průměry z obou směrů předkládání (pro každou položku) jako konečná kritéria pořadí důležitosti a byly k nim přiřazeny difference mezi prvním a druhým měřením. Jestliže $\bar{x}_1$ je symbolem prvního měření, $\bar{x}'_1$ symbolem druhého měření, je $\bar{x}_{k1} = \frac{\bar{x}_1 + \bar{x}'_1}{2}$ konečným kritériem, přičemž $\bar{x}_1 - \bar{x}'_1$ je difference příslušející x_{k1} . Tabulka 1 uvádí závislosti velikostí diferencí hodnocení z prvního a druhého měření (soubor položek je rozdělen do pěti stejných skupin po třinácti, pořadí položek je pořadím důležitosti).

Na základě Kruskal-Wallisovy analýzy rozptylu lze prokázat závislost mezi velikostí diferencí a důležitostmi položek měřených na desetistupňovém žebříčku.

$$H = \frac{12}{n(n-1)} \cdot$$

$$\sum_{i=1}^k \frac{R_i^2}{n(i)} - 3(n+1) = 24,546$$

$$C = 1 - \frac{\sum (t^3 - t)}{n^3 - n} = 1 - 0,016 = 0,984$$

$$H' = \frac{24,546}{0,984} = 24,945$$

$$\gamma = 5 - 1 = 4$$

$$\chi_{0,99}^2 = 13,3 < 24,945$$

Na výsledcích hodnocení při inverzi seznamu položek byla také testována hypotéza o změně hodnocení důležitosti dané položky při jejím přeházení ze začátku na konec seznamu. Bylo zjištěno, že při kladení položek od 1. do 65. jsou častěji nadhodnocovány položky 1. až 32., zatím co při opačném kladení jsou to položky 65. až 33. Odečtením výsledků druhého měření od prvního měření jsme získali tři kategorie:

$$\begin{array}{ll} 1 - 2 > 0 & \text{kat. +} \\ 1 - 2 = 0 & \text{kat. 0} \\ 1 - 2 < 0 & \text{kat. -} \end{array}$$

Kontingenční tabulka (tabulka 2) a výpočet ukazují statistickou významnost rozdílu skupiny položek 1.-32. (1. řádek tab.) od skupiny položek 33.-65. (2. řádek tab.). Rozdíl mezi oběma skupinami položek je statisticky významný. Znamená to, že první položky jsou často podhodnocovány, neboť v první skupině je relativně častější kategorie (-) a v druhé skupině je relativně častější kategorie (+).

Tabulka 1

d	1		2		3		4		5	
	n_1	$\bar{m}_1$	n_2	$\bar{m}_2$	n_3	$\bar{m}_3$	n_4	$\bar{m}_4$	n_5	$\bar{m}_5$
0,0	3	6	3	6	1	6	1	6	3	6
0,1	1	13	1	13	1	13	—	—	—	—
0,2	2	20,5	4	20,5	2	20,5	3	20,5	1	20,5
0,25	2	28	—	—	—	—	1	28	—	—
0,3	1	30,5	—	—	1	30,5	—	—	—	—
0,35	—	—	1	32	—	—	—	—	—	—
0,4	4	38	2	38	2	38	2	38	1	38
0,5	—	—	1	46,5	1	46,5	1	46,5	3	46,5
0,6	—	—	1	50,5	1	50,5	—	—	—	—
0,7	—	—	—	—	1	52	—	—	—	—
0,8	—	—	—	—	1	53	—	—	—	—
0,9	—	—	—	—	—	—	1	54	—	—
1,0	—	—	—	—	—	—	2	56	1	56
1,2	—	—	—	—	—	—	1	58,5	1	58,5
1,3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	60
1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	1	61
1,6	—	—	—	—	2	62,5	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	64
2,2	—	—	—	—	—	—	1	65	—	—
R	310,5		318,0		493,5		507,5		515,5	

$\bar{m}$ — průměrné pořadí položek n — absolutní četnost položky d — velikost difference

Tabulka 2

	+	—	0	
1	(16,7) 9	(9,8) 15	(5,4) 8	32
2	(17,2) 25	(10,1) 7	(5,5) 3	33
	34	20	11	65

$$\chi^2 = 14,6$$

$$r = 2$$

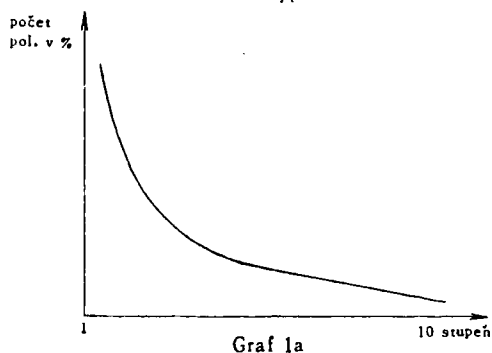
$$\chi^2_{0,99} = 9,21 < \chi^2 = 14,6$$

Na základě těchto a dalších zjištění jsme došli k závěru, že je nutno maximálně omezit vliv řazení hodnotových položek v seznamu na hodnocení jejich důležitosti. Tuto otázku budeme řešit buď systémem „karet“ (každá položka by měla samostatnou kartu, při předkládání karet respondentům by docházelo k náhodnému promíchání položek), nebo tím, že předběžně seznámíme respondenta se seznamem položek a umožníme mu dodatečnou korekci rozhodnutí.

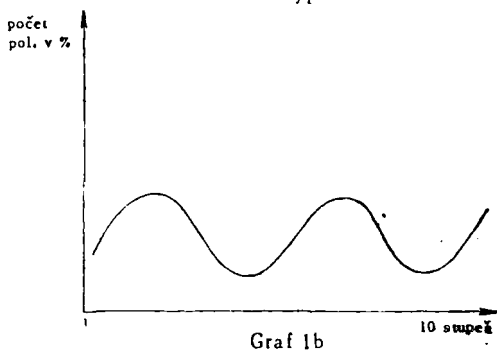
V rámci zkoumání přiměřenosti deseti-stupňového žebříku bylo vyhodnoceno obsazování jednotlivých stupňů a vypracována pomocná typologie respondentů podle jejich schopnosti diferenciacie při hodnocení důležitosti položek. Srovnání a interpretace obsazování 1. a 10. stupně ukazují, že nejlépe plní svou funkci stupně 10, 8, 5, které byly vzaty v úvahu všemi respondenty. Nepatrně funkční je dolní polovina žebříku (stupně 1–4), která navíc není kontinuální. Mnozí respondenti nahrazují pravděpodobně stupeň 1 stupněm 5 a na 1. stupeň dávají spíše hodnoty nevýznamné, někdy dokonce záporné, zatímco na 5. stupeň kladou hodnoty minimálně významné. Podobně jako 1. stupeň je obsahově separován i 10. stupeň, který je nadměrně obsazován nejen pro přirozenou velkou „důležitost“ většiny hodnot, ale i pro interpretaci tohoto stupně jako stupně „nezbytnosti pro život“. Závěry o diskontinuitě žebříku a o nadbytečném počtu jeho stupňů vyplývají i z typologie respondentů, která vychází z celkového charakteru (tvaru) žebříku zaplněného položkami. Převažuje typ respondentů, kteří

hromadí více než třetinu všech položek na 10. stupni, zatímco ostatní stupně obsazují buď přibližně stejně, nebo s lokálním nahuštěním položek na 1. či 5. stupni (sem patří většinou osoby se základním vzděláním). Méně četný je typ „oscilující“, který se vyznačuje hromaděním položek na více stupních zároveň (nejčastěji na 9., 8., 5. a 1.). Nejméně četná je obdoba prvního typu rozložení položek na žebříku, u které však obsazení stupňů klesá zvolna od 10. k 1. stupni. Hodnocení obou typů (maximálně a minimálně zastoupených) připomíná tvarem křivky hyperbolické rozložení. (Viz graf 1a, 1b a 1c.)

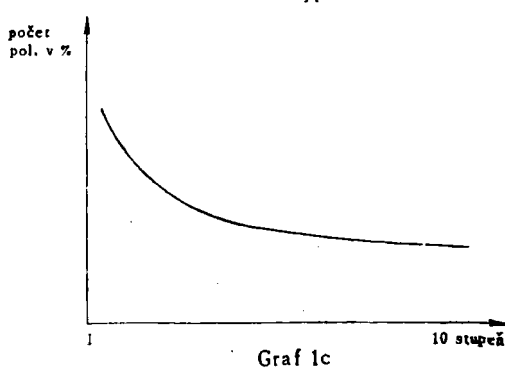
1. typ

2. typ

3. typ

Uvedená zjištění byla impulsem ke snížení počtu stupňů žebříku, k jeho prezentaci v horizontální poloze a k modifikaci verbálního vysvětlení respondentům. Vlastnosti nové, jednostranné pětistupňové škály budou zkoumány v dalším předvýzkumu.

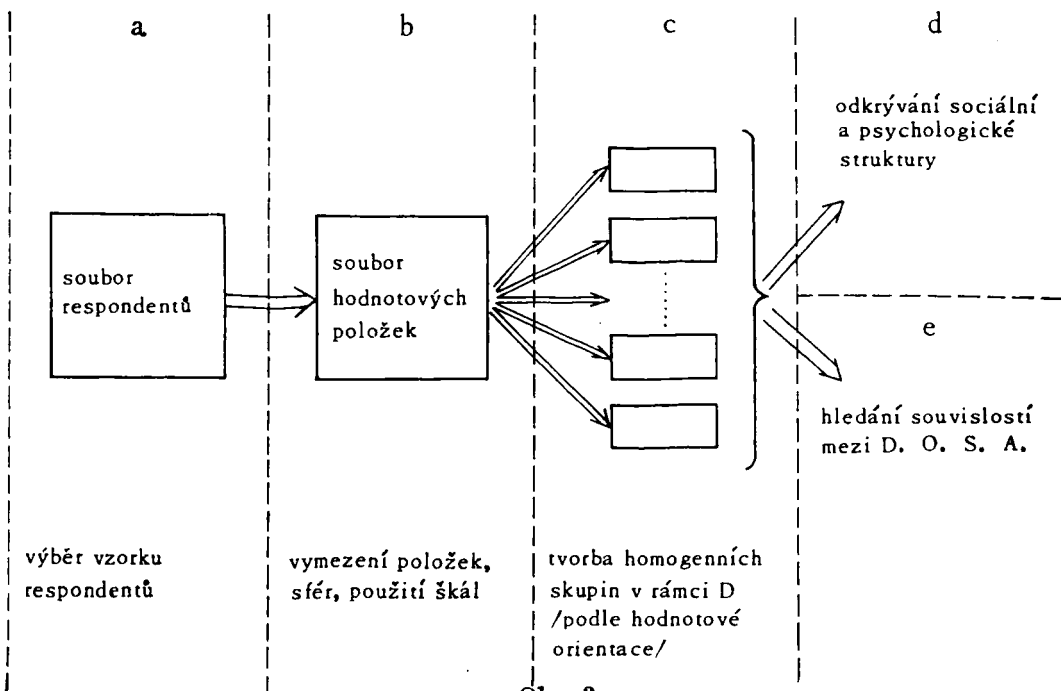
Ověření žebříku na konkrétních položkách nám poskytlo také další podklady k posouzení vzájemné srovnatelnosti či zastupitelnosti šetřených hodnot. Byly vybrány dvojice položek, u nichž bylo logickou nebo empirickou analýzou obsahu zjištěno vzájemné překrývání a pomocí jednoduchého postupu „párového znaménkového srovnávání“ byla sledována velikost a tendence rozdílu hodnocení důležitosti každé dvojice položek. Zároveň byly částečně ověřovány hypotézy:

- Tendence hodnotit dvě položky jako stejně důležité roste s pravděpodobností stejného chápání obsahu obou položek.
- Položka obecnější, obsahově širší, je umísťována na žebříku výše než položka konkrétnější, která je součástí obsahu dané širší položky.

Dosavadní výsledky signalizují potvrzení první hypotézy a popření druhé, kde se naopak ukazuje tendence hodnotit výše položky s konkrétním obsahem.

Umísťování jednotlivých položek na žebříku podle míry jejich důležitosti bude v dalším předvýzkumu podkladem pro přesnější vymezení a redukci seznamu hodnot pomocí jednoho z multivariačních postupů, a to faktorové analýzy. Jsme si vědomi, že ani tento způsob není zcela objektivní a nepřináší jednoznačné výsledky. V kombinaci s výše uvedenými empirickými postupy a s logickým vyhodnocením se však jeví jako optimální doplnění a upřesnění informace o povaze položek.

Zatímco první a hlavní charakteristika hodnot, „důležitost“, je měřena na jednodimenzionálním, neverbalizovaném žebříku, jsou ostatní, postojové charakteristiky modelu D.O.S.A. zjišťovány oboustrannými, verbalizovanými stupnicemi. Vzhledem k rozmanitému charakteru hodnocených položek je jedním z nejobtížnějších úkolů výzkumu zkonstruování jednotných adekvátních škál saturace, očekávání a usilování. Bylo nutno zvolit škály arbitrárně, bez možnosti apriorní znalosti jejich vlastností. Takové škály vyžadují průběžné logické verifikace. V prvních předvýzkumech byly ověřeny verbální formulace stupňů podle únosnosti pro maximální počet zkoumaných hodnotových položek a podle srozumitelnosti a interpretace stupňů respondenty. V dalších předvýzkumech

Obr. 3

bude nutno doplnit a upřesnit zejména informace o diferenční schopnosti škál, o jejich aktuálnosti, event. o dalších vlastnostech.

Hlavní směr statistického zpracování

Statistický popis a analýza údajů získaných pomocí žebříku a stupnic bude vycházet jednak z požadavků operacionalizovaných hypotéz projektu, jednak z interpretačních kritérií, přesahujících rámec tohoto výzkumu ve smyslu hledání výchozích bodů pro další fáze zkoumání životního stylu. Rozsah požadovaných kvantitativních informací a výběr jednotlivých statistických postupů bude však regulován i technickými a finančními možnostmi. Uvádíme zatím jen popis hlavního směru zpracování výsledků, který bude v různých variantách ověřen v předvýzkumu, jehož realizaci připravujeme.

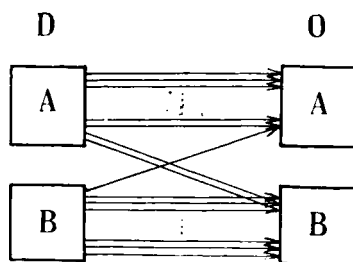
Východisko a rámec celého postupu lze schematicky znázornit způsobem naznačeným na obr. 3.

Jak ukazuje schéma, stěžejním bodem statistického zpracování je zjištění homogenních skupin podle hodnotové orientace (event. typů hodnocení, hodnotové orientace). Lze počítat jen s relativní homogenitou podle nějakého zavedeného statistického měřítka podobnosti nebo podle jiného, arbitrárního, ale exaktně vyjádřitelného kritéria. (Konečné kritérium bude stanoveno až po ověření různých alternativ.) Primárními skupinami budou homogenní skupiny podle „důležitosti“ položek, lze však paralelně sledovat homogenitu ve všech dimenzích D.O.S.A. Vzhledem k cílům výzkumu nepovažujeme za optimální preferovat zjišťování homogenity hodnotové orientace v rámci jednotlivých sociálních skupin. Hypotézy o vlivu psychologických činitelů na hodnocení a víceméně umělá konstrukce sociálních skupin podle vybraných a redukováných identifikačních znaků (tak jak umožňuje jejich použití statistická procedura) podporují předpoklad o sekundární závislosti akceptování kulturních vzorů a norem na příslušnosti k věkové skupině, ke skupině podle vzdělání, povolání apod. Vycházíme tedy z konstrukce populačních skupin homogenních podle zjištěné hodnotové orientace. Výzkum může totiž prokázat jejich relativní nezávislost na běžných identifikačních sociologických znacích. Struktura

vzorku respondentů podle zjišťovaných sociologických a psychologických znaků bude zkoumána až v rámci skupin homogenních podle hodnotové orientace.

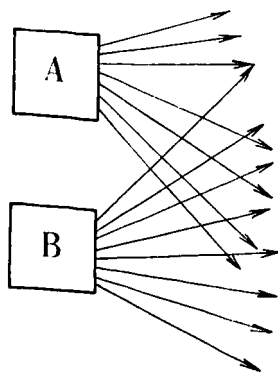
Komplexní obraz orientace lidí k hodnotám získáme vzájemnou kombinací čtyř postojových dimenzí. Možné empirické vztahy a souvislosti mezi důležitostí hodnoty, její saturací, očekáváním a aspiracemi, které jsou s ní spojeny, indikují typologii respondentů i typologii hodnotových položek a hodnotových orientací. Kromě toho není vyloučeno odhalení závislosti mezi jednotlivými dimenzemi. Nastíníme jeden hypotetický model jejího zkoumání:

Vydeme ze skupin homogenních podle „důležitosti“ a budeme zjišťovat, zda alešpoň převážná část k nim příslušejících respondentů tvoří i některou ze skupin ho-

Obr. 4a

D - důležitost
O - očekávání
A, B - dvě libovolné homogenní skupiny

Obr. 4b

mogenních podle „očekávání“ nebo „usilování“ či „saturace“. Očekávané výsledky znázorňují obr. 4a, 4b.

U obrázku 4a předpokládáme závislost „očekávání“ na „důležitosti“. (Podobně mů-

žeme znázornit závislost „saturace“ a „usilování“ na „důležitosti.“) U obrázku 4b nepředpokládáme závislost „očekávání“ na „důležitosti“ (event. „saturace“ a „usilování“ na „důležitosti“) nebo předpokládáme závislost jiného druhu, např. „očekávání“ na znaku kombinujícím „důležitost“ s některým sociologickým nebo psychologickým identifikačním znakem.

Způsob a míra závislosti nebo souvislosti mezi dimenzemi D.O.S.A. rozhodne o dalších postupech při zpracování i interpretaci naměřených údajů. Rámcově lze zatím uvažovat ještě o regresní a korelační analýze jako o paralelním nebo navazujícím postupu, který umožní popis vztahů mezi postojovými dimenzemi na úrovni „oblastí hodnocení“ a jednotlivých hodnotových položek.

Většina zamýšlených statistických operací se týká popisu rozsáhlého souboru respondentů z hledisek daných modelem D.O.S.A. Počítáme však s tím, že taxonomickou úroveň analýzy doplníme už v tomto výzkumu, jehož hlavním účelem je podat spíš rámcový a extenzivní obraz skutečnosti, i kauzálním hlediskem. Kauzální analýzou zjistíme například některé příčiny rozdělení zkoumané populace do skupin podle typu hodnotové orientace, což nám pomůže při konstruování báze dalších výzkumů životního stylu.

„Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací“ nejsou a ani se nesnaží být uzavřenou statí či kapitolou. Pro tuto i další výzkumné etapy jsou sbírkou zkušeností a impulsů k novým řešením, k novým logickým a technickým korekcím a modifikacím. Jejich úkolem je také rozmnóžit řadu otázek v obecnější metodologické rovině, která sice neopouští, ale přesto poněkud přesahuje rámec našeho výzkumu.

Резюме

Алена Водакова, Далибор Холда:
Методологические проблемы исследования ценностной ориентации — модель D. O. S. A. (т. л. важность, удовлетворение, ожидание, активность.)

Одним из намерений исследования в области ценностной ориентации является определение, испытание и проверка адекватных и валидных приемов исследования. (Основные информации о теоретической концепции и организации исследования даны в уже опубликованной статье И. Фишера и И. Влачила: «Исследование

ценностной ориентации и модель D. O. S. A.») Настоящая статья занимается поэтому решением главных методологических проблем исследования, связанных как с концепцией и верификацией логической модели исследования, так со вскрытием оптимальных, технических вариантов для исследования на местах и для разработки накопленных данных.

Первая глава подводит итоги методологии подготовительной фазы в виде двух схематических сокращений. Оба отражают коренные, решающие точки исследования и их взаимные связи. Они представляют путь от темы исследования через указание аксиоматических предпосылок и тезисов и через концептуализацию (так называемая теоретическая сфера подготовки), к формулировке гипотез, к моделированию отношений между понятиями гипотезы и к определению главных индикаторов (так называемая сфера гипотез и моделирования), и дальше через операционализированные гипотезы и знаки к плану сбора информации и к модели их разработки (так называемая сфера техник). Они указывают тоже функцию проверочных, предварительных исследований в подготовительной фазе. «Логическая схема» представляет при этом общую сферу плана исследования, являющуюся одновременно основным методологическим требованием. «Мериторная схема» осуществляет и конкретизирует этот план и требование в категориях «ценностной ориентации».

Глава о редукции и операционализации сосредоточивает внимания на следующих проблемах:

— Ограничение тех сторон действительности, которые будут объектом «оценки» и по отношению к которым занимается положение ожидания, удовлетворения и аспирации; установление правдоподобного способа их понимания respondentами и наметание их оптимальной, вербальной формулировки. Решение этих проблем было тоже объектом предварительного исследования и в статье дается краткое описание его предпосылок, гипотез, приемов и результатов анализа полученных информации.

— Установление идентификационных знаков, модификация их числа, решение вопросов комбинированных знаков и выбора тестируемых, психологических переменных.

— Операционализация гипотез, проблема их способности верификации, применение статистической процедуры и т. п.

— Установление способа выбора группы respondentов для главной экстензивной фазы исследования в области ценностной ориентации.

Третья и последняя глава занимается решением проблем выбора, проверки и валидизирования техник сбора информации и их статистической разработки. Она обосновывает применение стандартизированного интервью (для того, чтобы узнать отношение к заранее подобранному комплексу ценностей), содержит прежде всего анализ «лестницы», служащей орудием для определения субъективной важности ценностных статей. Эмпирически была исследована надежность «лестницы» и ее внутренняя стабилизация (итоги статистики приведены); проверялась адекватность ее стандартизации посредством десяти степеней (смот-

при оценке отдельных степеней и символическую типологию респондентов в зависимости от выполнения «лестницы»). Испытание «лестницы» в конкретных статьях дало дальнейшее основание для обсуждения взаимной сравнимости и взаимной заменимости некоторых величин.

В заключении даются главные направления статистической разработки данных, полученных посредством «лестницы», степеней отношений и вопросов об идентификационных знаках. Схематическое изображение исходной точки и рамок статистических приемов пополнило анализом вскрытия их структуры с точки зрения населения, наброском гипотетической модели для вскрытия зависимостей между отдельными измерениями оценки и отношений к ценностям и намечает дальнейшие, возможные или альтернирующие направления приемы статистической процедуры.

Summary

Alena Vodáková—Dalibor Holda: Methodological Problems of the Research into Value Orientations (D.O.S.A. Model — i.e. Importance, Expectation, Satisfaction, Activity Model)

One of the aims of the research into value orientations is to ascertain, test and verify the adequate and valid research procedure. (The basic information concerning the theoretical conception and organization of the research are contained in the already published article by I. Fišera and J. Vlácil: Research into Value Orientations and the Model D.O.S.A.) The present paper is therefore devoted to solving the main methodological problems of the research, problems which are connected both with the conception and verification of the logical model of research and with seeking the optimum technical variants for field research and for processing the collected data.

The first chapter sums up the methodology of the preliminary phase into two schematic abbreviations. Both of them reflect the nodal points of decision-making in the research and their interconnections. They show the way from the research theme over determining the axiomatic pre-conditions and theses and over conceptualizing (i. e. the so-called theoretical sphere of preparation) to the formulation of hypotheses, to the modelling of relations between the concepts and hypotheses and to determining the main indicators (i.e. the so-called sphere of hypotheses and modelling), and then over the operationalized hypotheses and traits to the plan of collecting information and to the model of processing them (i.e. the so-called sphere of techniques). They also show the function of the verifying preliminary researches carried out in the preparatory phase. The "logical scheme" represents the general level of the research plan which is simultaneously a basic methodological postulate. The "meritorious scheme" fulfils and con-

cretizes this plan and postulate in the categories of "value orientation".

The chapter on reduction and operationalization is concentrated on the following problems:

- The delimitation of the "value items" (i.e. those aspects of reality which will be subjected to "valuation" and to which attitudes of expectation, saturation and aspiration will be assumed), the ascertainment of the way in which they will probably be conceived by the respondents and the determination of their optimum verbal formulation. The solution of these problems was, besides other things, the subject of the preliminary research; its basic assumptions, hypotheses, procedures and results of the analyses of the acquired information are shortly described.
- The determination of the identification characters, the modification of their number, the solution of the problem of combined characters and of choosing the tested psychological variables.
- The operationalization of the hypotheses, the problem of their verifiability, the application of statistical procedures, etc.
- The determination of the way of choosing the set of respondents for the purposes of the main extensive phase of investigating value orientations.

The third and last chapter deals with solving the problems of selection, verification and validation of the techniques of collecting information and their statistical elaboration. Besides giving reasons for using the standardized interview (for ascertaining the attitudes to a set of values defined in advance), it contains particularly an analysis of the "ladder" which will represent an instrument for establishing the subjective importance of values. The reliability of the ladder and its inner stability was empirically examined (see the statistical evaluation); the adequacy of its standardization by means of ten degrees was verified (see the evaluation of the separate degrees and the symbolical typology of the respondents according to the location in the ladder). The testing of the ladder on concrete items also yielded further bases for judging the mutual comparability and replaceability of some values.

To conclude with, the main trends of the statistical elaboration of the data obtained by means of the ladder, the attitude scales and questions concerning the identification characters are considered. The schematic illustration of the starting point and the framework of the statistical procedures (fig. 3) is complemented by an analysis of the search for homogeneous groups according to the value orientation and of disclosing their population structure, by an outline of the hypothetical model of revealing the connections among the separate dimensions of evaluation and attitudes to values, and by an indication of further possible or alternative trends and methods of statistical procedure.